

МОРФОНОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ІНШОМОВНИХ СУФІКСІВ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАПОЗИЧЕНИХ ДІЄСЛІВНИХ ОСНОВ)

Інна ДЕМЕШКО (Кіровоград)

У статті розглянуто особливості сполучуваності іншомовних суфіксів (на матеріалі віддієслівних дериватів) у сучасній українській мові, виведено морфонологічні моделі, з допомогою яких можна описати морфонологічну структуру запозичених лексем.

The article is considered with the particularities of joining foreign suffixes (on the material of verbal derivatives) in the modern Ukrainian literary language; morfonological models are instanced, it could be possible to describe morfonological structure of borrowed lexems with their help.

Проблема валентності мовних одиниць в останні десятиліття є однією з актуальних і центральних у дослідженнях зі словотвору, лексикології та синтаксису. Вона відображена в працях Й.Ф. Андерша, М.Д. Степанової, О.А. Земської, В.Б. Касевича, В.Г. Чурганової, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, С.М. Толстой, М.В. Кравченко, Н.Ф. Клименко, Т.Ф. Гонтар, Л.В. Чурсіної та ін. Проте явище суфіксальної валентності недостатньо вивчене на матеріалі ВДІ української мови, що і спонукало до розгляду даного питання. Вивчення сполучуваності іншомовних формантів із запозиченими дієслівними основами дає можливість встановити основні правила поєднання морфем у мові. Досліджуючи суфіксальну валентність іншомовних дериватів виникає потреба визначити формальні та семантичні властивості основ-мотиваторів похідних та словотворчих формантів, а також встановити дивергентні відношення, що виникають унаслідок реалізації словотвірного потенціалу мовних одиниць.

Кожен функціональний клас морфем (префікси, корені, суфікси) має властиву тільки йому валентність, яка регламентована системою мови і реалізується за певними правилами поєднання морфем у мові. Вона існує як системно задана можливість певної морфеми до сполучення з іншими одиницями. Однак реалізація цих можливостей залежить від багатьох чинників: структурних ознак морфеми, її походження, частиномовної належності, позиції в слові [3, 81].

ВДІ як сукупність дериватів, структурно і семантично мотивованих дієсловами, становлять таку мікросистему в словотвірній системі мови, елементи якої різняться не тільки індивідуальним лексичним значенням, а й типом дериваційних суфіксів та їхніми функціями [4, 35].

Досліджуючи закономірності поєднання морфем, необхідно вказати чинники, що спричиняють вибірковість кореневої морфеми із суфіксальною, з'ясувати причини такої вибіркості, визначити мотиватор похідної одиниці, визначити формально-семантичні особливості твірних основ і словотворчих формантів.

Аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізняти чергування, що мають як парадигматичний (варіанти морфем), так і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усичення належить до морфонології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивованого слова. С.М. Толстая зазначає, що лінійні перетворення в більшій мірі, ніж чергування, залежать від граматики і перш за все від встановлення відношень похідності між словами і способу морфемного членування [6, 70].

Вивчення лінійних перетворень дієслівної основи дає можливість вивчити механізм взаємоприспосовування мотивуючої основи і дериваційного засобу, для яких властиві різні морфонологічні засоби, оскільки дієслівна основа має вокалічний і консонантний різновиди.

У дієслівній деривації дослідження лінійних перетворень також залежить і від загальної концепції опису морфонологічних одиниць, їх природи, вивчення особливостей морфонологічних моделей, орієнтованих на сполучуваність твірної основи з формантом

У лінгвоукраїністиці питання морфонології порушувалися при вивченні закономірностей словозміни і словотворення у працях І.І. Ковалика, Н.Ф. Клименко, Л.Л. Гумецької, Є.А. Карпіловської, В.О. Горпинича, К.Г. Городенської, Л.І. Комарової, І.В. Козленко, М.В. Кравченко, Л.В. Асіїв, М.Ю. Федурко та ін. Питанням морфонології присвячені праці словацьких, польських і російських мовознавців – Я. Босак, К. Ковалик, О.А. Земської, В.Б. Касевича, В.Г. Чурганової, С.М. Толстої, І.Б. Іткіна.

Метою статті є дослідження особливостей морфонологічної адаптації іншомовних суфіксів (на матеріалі віддієслівних іменників) у сучасній українській мові. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити морфонологічні властивості основного корпусу субстантивних іншомовних суфіксів (на матеріалі запозичених дієслівних основ); 2) спрогнозувати можливі морфонологічні зміни; 3) визначити чинники, що впливають на реалізацію дериваційних можливостей дієслова і похідних дериватів у контексті проблематики словотвірної морфонології; 4) з'ясувати ССП віддієслівних похідних з іншомовними формантами.

Матеріалом дослідження слугують 470 девербативів, які отримано способом суцільного добору із "Інверсійного словника української мови", "Словника іншомовних слів".

Відсутність комплексного дослідження морфонологічної адаптації віддієслівних іменників з іншомовними основами, що ґрунтувалося б на синхронному вивченні мовної системи, зумовлює актуальність обраної теми.

У статті з'ясовуються основні особливості морфонологічної адаптації віддієслівних іменників з іншомовними формантами в сучасній українській

мові, морфонологічні властивості основного корпусу субстантивних суфіксів дієслівних основ.

ВДІ як сукупність дериватів, структурно і семантично мотивованих дієсловами, становлять таку мікросистему в словотвірній системі мови, елементи якої різняться не тільки індивідуальним лексичним значенням, а й типом дериваційних суфіксів та їхніми функціями [4, 35].

Н.Ф. Клименко зазначає, що валентність основи визначають такі чинники: 1) належність до певної частини мови; 2) структурні ознаки; 3) її похідність чи непохідність; 4) походження (питома чи запозичена) [2, 73].

У сучасній слов'янській морфонології переважають праці, в яких обговорюються теоретичні і методологічні питання, критично аналізуються й оцінюються принципи і підходи до матеріалу, переважають над конкретними і систематичними дослідженнями морфонологічних змін у структурі слова як за частиномовною належністю (відіменникового, віддієслівного словотвору), так і за походженням (словотвірна морфонологія питомих дериватів і морфонологічна адаптація іншомовних похідних).

Досліджуючи морфонологічні особливості віддієслівних похідних можна виділити такі морфонологічно релевантні ознаки твірної основи та суфіксальних морфем. Для твірних основ – 1) частиномовна належність; 2) фонологічна маніфестація контактної зони; 3) характер кореневої морфеми (вільна / зв'язана); 4) структура твірної основи (формальна подільність / неподільність). До ознак суфіксів, що впливають на морфонологічну структуру похідних, належать: 1) частиномовна закріпленість; 2) структура форманта; 3) акцентологічні особливості.

Валентність дієслівних основ у ВДІ представлена такими запозиченими суфіксами **-ацій (концентрація, інкубація, реорганізація), -атор (-ізатор / -изатор) (реалізатор, агітатор, популяризатор), -ент (рецензент, претендент), -ер (гример, тренер)**, які в сучасній українській мові набувають продуктивності.

Варто зазначити, що вивчаючи особливості морфонологічної адаптації ВДІ з іншомовними формантами, необхідно дослідити особливості фонотактики, семантичної сполучуваності (виявлення ЛСГ або ССП),

При трансформації твірного слова в похідне семантичний комплекс формантів зберігається, а семантичний комплекс твірного слова підлягає видозміні: **апробація** ← *апробувати*, **гіпнотизер** ← *гіпнотизувати*, **координатор** ← *координувати*, **пілотаж** ← *пілотувати*, **блокада** ← *блокувати*. При творенні ВДІ твірні основи зазнають усічення, характерно, що усікається не тільки інфінітивний суфікс, а й дієслівний суфікс **-ува-**. Вивчення формальних засобів сполучуваності, характеристика морфонологічних моделей і виведення загальних правил передсуфіксальної валентності дає змогу глибше пізнати словотвірний механізм української мови, а також зробити висновок про те, що всі модифікації структури дериваційних морфем закладені в системі мови, регламентуються нормою і є засобом взаємопристосування морфем. Аналіз особливостей суфіксальної валентності іменників дає можливість твердити, що утворення похідного

слова прогнозується твірною основою у зв'язку із структурно-семантичними, генетичними та морфонологічними закономірностями [1, 55].

При вивченні суфіксальної валентності віддієслівних похідних необхідно враховувати семантичну співвіднесеність твірної і похідної слова. О.М. Тихонов зазначав, що з'ясування закономірностей семантичної співвіднесеності мотиватора й мотивата дасть змогу розв'язати важливі проблеми семасіології, лексики, слово- і морфотворення, граматики, які й досі не знайшли свого розв'язання [5, 113].

Вивчення формально-семантичної співвіднесеності лексичних одиниць дає можливість спрогнозувати, передбачити закономірності морфемної сполучуваності, а з'ясування дивергентних відношень у контексті проблематики словотвірної морфонології дасть можливість вивчити словотвірну мотивацію та словотвірний потенціал дієслова, зіставити формально тотожні твірні основи з метою вивчення формально-семантичних і граматичних особливостей похідних лексичних одиниць, розглянути закономірності морфемної валентності. Семантична структура полісемантичних дієслів ґрунтується на групуванні окремих ЛСВ із подібними валентними властивостями.

Характер впливу суфікса на похідну основу залежить від фонологічної структури суфікса (наприклад, суфікси, що починаються з голосного переднього ряду, впливають на попередній приголосний твірної основи (в більшості похідних), внаслідок чого виникають консонантні альтернації. Проте ця залежність не абсолютна, суфіксальні морфеми з тим же фонемним складом можуть по-різному впливати на похідну основу (якщо тотожні граматичні і морфонологічні характеристики). Так, іншомовні суфікси **-er**, **-ент** залишають незмінною твірну основу або викликають диспалаталізацію приголосного в похідному (С'/С), а питомий суфікс **-енн-**, впливаючи на попередній приголосний твірної основи, призводить до консонантних чергувань (д//дж, б//бл, в//вл, м//мл, ф//фл): **колекціонер** ← колекціонувати, **адаптер** ← адаптувати, **дублер** ← дублювати (л'/л), **гастролер** ← гастролювати (л'/л), **рецензент** ← рецензувати, **претендент** ← претендувати. Суфікс **-іj-** викликає палаталізацію приголосного в похідному (С//С'): **економія** ← економити, **комплексія** ← комплектувати (т//ц'), **проекція** ← проектувати (т//ц').

Валентність питомого суфікса **-енн-** характеризується тим, що цей формант приєднується переважно до дієслів доконаного виду, при цьому відбувається усичення дієслівної фіналі, консонантні альтернації (в більшості похідних), постійний наголос або зсув наголосу з інфінітивного суфікса на твірну основу: **оздóблення** ← оздóбити, **оздорóвлення** ← оздорóвити, **напрáвлення** ← напрáвити, **впрováдження** ← впрováдити; **пересáдження** ← пересáдити, **заворóження** ← заворóжити, **ухвáлення** ← ухвалíти.

Морфонологічні зміни, які відбуваються при творенні ВДІ за допомогою іншомовних суфіксів мають меншу регулярність альтернацій, але більший відсоток нестандартних альтернацій. Лінійні перетворення похідної основи

(усічення суфіксальних і квазісуфіксальних морфів) в субстантивному словотворі представлена досить широко.

Будь-яка модифікація фонемної структури морфеми відбувається в перних морфонологічних позиціях, у відповідному граматичному (морфемному) контексті. С.М. Толстая зазначає, що при вивченні морфонологічних особливостей похідних, доцільно зважати на морфологічний механізм вибору морфем з ряду “синонімічних” (які мають одне і те ж граматичне значення), якщо цей вибір здійснюється в залежності від фонологічних ознак морфем [6, 28]. За таких умов не операційним, а реляційним методом, враховуючи дивергентні відношення, відбувається механізм сполучуваності або розподілу морфів, у цьому випадку враховується не формальне варіювання морфем, а правила сполучуваності морфем.

Семантичним ядром, яке об’єднує суфікси ВДІ, виступає сема активного зв’язку з дією. Необхідно зазначити, що при формуванні семантики ВДІ відбувається взаємодія і взаємоприспосовування основи-мотиватора і форманта, тому досліджуючи валентність афікса з основою, звертають увагу і на їхню семантику, оскільки суфіксальна морфема реалізує в похідному те словотвірне значення, на яке зорієнтує його основа, залежно від її граматичного і лексичного значення. Коли твірна основа і формант семантично сумісні, а структурно несумісні, тоді відбувається морфонологічна адаптація і відповідні морфонологічні зміни на морфемному шві.

На основі похідних із суфіксами **-атор**, **-ізатор/-изатор**, **-ант**, **-ент**, **-ер** сформоване ССП “особа ” (ЛСГ “назви осіб за професійним заняттям, видом діяльності”. Вибір форманта залежить від цілої низки факторів, серед яких провідна роль належить структурному і семантичному факторам, оскільки кожній суфіксальній морфемі притаманний певний семантичний контекст дієслівних основ, що репрезентують значення виконавця дії. Так, зокрема, суфікси **-ацій**, **-атор**, **-ізатор/-изатор** сполучаються з дієсловами, для яких характерний високий ступінь абстрагованості значень: **реалізація** – **реалізувати**, **централізація** ← **централізувати**, **декламатор** ← **декламувати**, **імпровізатор** ← **імпровізувати**, **орендатор** ← **орендувати**. Іншомовний формант **-атор** приєднується до іншомовних основ, які мають узагальнене значення суб’єкта активної дії: **організатор** – **той, хто організовує**, **інсценізатор** – **той, хто інсценізує**, **модифікатор** – **той, хто модифікує**.

У сучасній українській мові ВДІ із суфіксом **-ацій**, **-фікація**, **-аж**, **-ад-**, **-ур-** має функціонально адекватний суфікс **-н’/ј/-**: **диференціація** і **диференціювання**, **інтеграція** й **інтегрування**, **дотація** і **дотування**, **ідеалізація** й **ідеалізування**, **демонстрація** і **демонстрування**, **стратифікація** і **стратифікування**, **бракераж** і **бракування**, **дубляж** і **дублювання**, **блокада** і **блокування**, **коректура** і **коректування**. Необхідно зазначити, що така дублетність в сучасній українській мові не набула поширення, а використовується як спеціальна лексика у відповідній сфері

функціонування. Вивчення питання становлення термінології в українській мові дає можливість зробити висновок, що в різні періоди по-різному ставилися до питання взаємодії власне українських і запозичених формантів. Більшість мовознавців дотримуються думки, що заміна іншомовного суфікса питомим суфіксом **-н'/j/-** потребує виваженого і диференційованого підходу до даного питання.

Семантичним еквівалентом форманта **-атор** є **-ізатор/-изатор**, що виділився як варіант у процесі співвіднесення іменників зазначеного типу з іменниками на **-ізація/-изація** та з дієсловами **-ізувати/-изувати**, пор.:

націоналізатор – націоналізація – націоналізувати, **екранізатор** – екранізація – екранізувати, **систематизатор** – систематизація – систематизувати, **механізатор** – механізація – механізувати.

Компонент **-фікація** (лат. *ficatio* – роблю) виявлено в словах **кодифікація, модифікація, інтенсифікація, русифікація, теплофікація** (35 назв) на позначення наукових термінів, для яких центральною є сема активного зв'язку з дією.

Суфікси **-ант/-ент, -іj-** поєднуються з дієслівними основами ССП “абстрактне поняття”, які пов'язані з нематеріальною сферою людського життя, й утворюють ССП “особа” (ЛСГ “виконавець дії”): **емігрант** ← емігрувати, **консультант** ← консультиувати, **протестант** ← протестувати, **демонстрант** ← демонструвати, **дискусія** ← дискутувати(т/с'), **економія** ← економити, **контузія** ← контузити, **проекція** ← проектувати (т/ц').

Валентність суфікса **-ант/-ент** характеризується тим, що цей формант приєднується переважно до дієслів недоконаного виду, при цьому відбувається усичення дієслівної фіналі (усичення суфікса **-ува-**) і нерегулярні консонантні альтернації (т/ц'), зсув наголосу з інфінітивного суфікса **-ува-** на суфікс **-ант/-ент**. При усиченні дієслівної фіналі із суфіксом **-и-** наголос позиції не змінює.

Для даного форманта продуктивнішою є сполучуваність з іменниковими основами (28), а з дієслівними – менш продуктивною (11). Якщо при поєднанні з іменниками твірні основи в основному не зазнають морфонологічних змін, то, поєднуючись з дієслівними основами, зазнають усичення акцентної дієслівної фіналі: пор. **практикант** ← практика, **іммігрант** ← іммігрувати, **дебютант** ← дебютувати.

Іншомовний формант **-ор/-ер**, поєднуючись з дієслівними основами утворює ССП “особа” (ЛСГ “виконавець дії”) (6/13): **конструктор** ← конструювати, **коректор** ← коригувати (г/к), **редактор** ← редагувати (г/к). Характерно, що при поєднанні з дієслівною основою, крім усичення дієслівної фіналі, може відбуватися консонантне чергування **л'/л** і нерегулярне чергування **г/к**. Також при поєднанні з дієслівною основою відбувається зміна акцентної позиції із суфікса повторюваної дії **-ува-** на формант **-ер**: **дублёр** ← дублювати, **контролёр** ← контролювати, **гастролёр** ← гастролювати і лише в поодиноких випадках на кореневу морфему: **тренёр** ← тренувати.

Суфікс **-аж**, сполучаючись із дієслівними основами, утворює ССП “опредметнена дія”: **форсаж** ← *форсувати*, **інструктаж** ← *інструктувати*, **пілотаж** ← *пілотувати*, **монтаж** ← *монтувати*, **шпіонаж** ← *шпіонити*. Цей формант приєднується переважно до дієслів недоконаного виду, при цьому відбувається усічення дієслівної фіналі (усічення суфіксів **-ува-**, зрідка **-и-**) і зсув наголосу з інфінітивного суфікса **-ува-** або кореневої морфеми (пор. **шпіона́ж** ← *шпіо́нити*) на суфікс **-аж**. При творенні девербатива **бракераж** використовується інтерфікс змішаного типу **-ер-** (пор. **бракераж** – *бракувати*).

Девербативи із формантами іншомовного походження **-ад-**, **-ур-** утворюють ССП “опредметнена дія”: **блокада** ← *блокувати*, **коректура** ← *коректувати* (*коригувати*). Зазначені форманти поєднуються з усіченими дієслівними основами.

ВДІ зазначених типів широко вживаються в сфері науково-технічної та виробничої термінології.

Семантичним ядром віддієслівних іншомовних похідних є сема активного зв’язку з дією. Таким чином, ССП “особа” має архісему “виконавець дії” і лише в поодиноких випадках ССП “конкретний предмет” (**компостер, коректор, маркер**).

Кожна конкретна морфонологічна зміна на морфемному шві відбувається лише за наявності відповідних умов, які формують морфонологічну позицію. Вивчення морфонологічних трансформацій при творенні віддієслівних іменників дає можливість вивести морфонологічні моделі, з допомогою яких можна описати морфонологічну структуру похідних лексем певної частини мови і синтезувати план вираження усіх можливих. Характерно, що морфонологічні моделі віддієслівних дериватів складні, оскільки ґрунтуються на двох і більше змінах.

Особливості морфонологічної адаптації іншомовних суфіксів у ВДІ

Іншомовний формант	Всього похідних	ВДІ	Морфонологічні явища			
			Усічення	Консонантні чергування	Зміна акцентних позицій	Інтерфіксація
-ацій-	624	235	+	—	+	—
-ій-	266	61	+	+	+	+
-фікацій-	34	17	+	—	+	—
-атор	430	104	+	—	+	—
-ер / -ор	51/38	13/6	+	+	+	+
-ант / -ент	40/6	10/6	+	—	+	—
-аж	27	16	+	—	+	+
-ад-, -ур-	22	2	+	—	+	—

Вивчення особливостей морфологічної адаптації віддієслівних іменників з іншомовними суфіксами в сучасній українській мові, дає можливість простежити механізм модифікації основи, зокрема кінцевого приголосного, і вплив на цю модифікацію форманта. Доцільно зазначити, що альтернації відбувається, коли кінцеві приголосні основи фонологічно відповідають вимогам морфологічної позиції (пор., чергування твердої фонемі з м'якою або чергування однієї фонемі з двома різнотипними фонемами). Характерно, що для іншомовних суфіксів регулярною є коренева валентність.

Дериваційний потенціал іншомовних суфіксів при творенні девербативів ССП “виконавець дії”, ССП “опредметнена дія” на сучасному етапі незначний і реалізується в контексті запозичених дієслівних основ. Сполучуваність суфіксів іншомовного походження із слов'янськими дієслівними основами носить спорадичний характер.

Унаочнення морфологічного фактора в процесі словопородження дає можливість вивчити валентні особливості формантів сучасної української мови. Для сполучуваності основи-мотиватора та словотворчого форманта визначальними є дериваційна спроможність твірної основи, а також потенції, що відображені в кількісних і семантично відмінних блоках похідних.

Необхідно зазначити, що форманти вибірково сполучаються з дієслівними основами-мотиваторами, тобто суфікс підтримує у ВДІ те значення, на яке спрямовує основа. Вибір форманта для оформлення девербативів регулює формально-семантичний чинник.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Демешко І.М. Валентність суфіксів **-ор**, **-ер** в українській мові //Наукові записки. – Випуск 31. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – С. 55–61.
2. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.
3. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – 161 с.
4. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – 35–83.
5. Тихонов А.Н. О семантической соотносительности производящих и производных основ //Вопросы языкознания. – 1967. – № 1. – С. 112–120.
6. Толстая С.М. Морфология в структуре славянских языков. – М.: ИНДРИК, 1998. – 318 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВДІ – віддієслівні іменники, ЛСГ – лексико-семантична група, ССП – семантико-словотвірне поле, С – тверда приголосна фонема, С' –м'яка приголосна фонема.